

Osmanlı Hâriciyesi'nin Ermeni Elçi ve Maslahatgüzarları

Musa Kılıç*

Özet

Tanzimat Dönemi ve sonrasında en etkin kurumlarından biri olan Hâriciye Nezâreti, nitelikli ve Batı dillerini bilen personel ihtiyacından dolayı, Gayrimüslim memurların en fazla istihdam edildiği kurumlardan biri olmuştur. Diğer kurumlarda olduğu gibi burada da Gayrimüslim milletler içinde Ermenilerin ağırlığı hissedilir. Ermeni kökenli memurlar, Hâriciye Nezâreti'nin merkez teşkilatında yoğun bir şekilde istihdam edilmişler hatta Hâriciye'nin en üst basamağında nazırlık ve müsteşarlık gibi görevleri de üstlenmişlerdi. Buna karşılık, dış temsilciliklerde Rumların ağırlığı hissedilir. Sadece Ermeni kökenli diplomatlardan Davud Karabet, Aleksan Diran, Serkiz Hamamcıyan, Yusuf Misak ve Manuk Azaryan elçi veya mukim maslahatgüzar olarak görev alabilmişlerdir. Bu makalede, hem Ermenilerin neden diplomatik misyon şefliklerinde daha az istihdam edildikleri konusu irdelenecek hem de yukarıda isimleri zikredilen Ermeni elçilerin bürokratik kariyeri hakkında bilgi verilecektir.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin, Ermenileri çeşitli devlet görevlerinde istihdam ederek onlardan yararlanmakta bir sakınca görmediğini bilmekteyiz. Bununla birlikte, XIX. yüzyıla kadar diplomatik hizmetlerde Ermenilerden faydalanmayı pek düşünmemiştir. Bu konuda tercihini önce Yahudilerden ve sonra da Fenerli Rumlardan yana kullandığını söyleyebiliriz. Oysa Avrupa devletlerinin Osmanlı başkentinde kurulan daimi elçiliklerinde ve taşra konsolosluklarında tercüman olarak hizmet veren Ermeniler bulunmaktaydı¹. Hatta Paris'te tercüman yetiştirmek gayesiyle açılan okulun öğrencileri arasında Ermeniler de bulunmaktaydı². Buradan anlaşılmaktadır ki, Osmanlı Devleti'nin diplomatik temaslarında yararlandığı Gayrimüslimlerde aradığı tek vasıf Avrupa dillerini bilmeleri değildi.

Yahudilerin diplomaside öne çıkmaları, XVI. Yüzyılın başlarında Sefarad Yahudilerinin Osmanlı topraklarına göç etmeleriyle birlikte başlamıştır. Sefarad Yahudileri, iletişimi korudukları Avrupa'daki dindaşları sayesinde oralarda olup bitenler hakkında sağlıklı bilgi alabiliyorlar. Aralarından bazıları Osmanlı topraklarına göç etmeden önce yüksek mevkilerde görev yaptıkları ya da finans ve ticaret sektöründe faaliyet gösterdikleri için Avrupa'nın önemli siyasi şahsiyetleriyle yakın ilişkileri vardı. Fakat bir süre sonra Yahudilerin, Avrupa'dan göçleri durma noktasına gelmiş ve bu kıta ile olan ilişkileri giderek zayıflamıştır. Böylelikle diplomasideki faaliyet alanlarını Fenerli Rumlara bırakmak zorunda kalmışlardır³.

(*) Yrd.Doç.Dr., Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü.

- (1) Gürsoy Şahin, "Osmanlı Devleti'nde Ermeni Tercümanlar", *Ermeni Araştırmaları*, S. 30, Ankara 2008, s. 66.; Mesut Aydın, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Ermenileri ve Bazı Önemli Simalar", *Hosgörü Toplumunda Ermeniler*, C. III, Kayseri 2007, s. 204-208.
- (2) Kevork Pamukçıyan, "Camcioğlu Ermeni Tercümanlar Ailesi", *Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar*, C. III, İstanbul 2003, s. 65.
- (3) Musa Kılıç, "Osmanlı Diplomasisi Hizmetinde Yahudiler", *Türk Sosyal ve Siyasi Hayatında Yahudiler*, Ed. İbrahim Erdal-Yunus Özer, İstanbul 2011, s. 92-99.

Yahudilerin yerini alan Fenerli Rumlar, Avrupa dillerini bilmelerinin yanında bir kısmı Avrupa üniversitelerinde iyi eğitim almışlardı. Fenerli ailelerin gelişen ticaret ağları Batı'dan sağlıklı haber alınmasını sağlamaktaydı. Bizans İmparator hanedanlıkları ile akrabalık iddiaları, Avrupa aristokratlarınca da kabul edildiği için Fenerli Rumlar bu sınıfın bir parçası sayılıyorlar ve Avrupa saray çevrelerinde saygınlık görüyorlardı⁴. Bu vasıfları sayesinde Yahudilerin yerini alan Fenerli Rumlar, onlardan farklı olarak resmi bir makam olan Divan Tercümanlığı'nda bir tekel oluşturmuşlardır.

Anlaşıldığı üzere, Osmanlı Devleti'nin diplomasi alanında Yahudi ve Rumları tercih etmesi sadece dil bilmelerinden kaynaklanmamaktaydı. Bu milletlerin haber toplama, bilgi edinme ve iletişim ağlarının gücüyle de yakından ilgiliydi. Yahudilerin ve sonrasında Fenerli Rumların diplomatik faaliyetlerde oluşturdukları hegemonyayı yukarıda belirtilen vasıflardan yoksun Ermenilerin kırmaması, XIX. yüzyıla kadar mümkün olamamıştır.

Son Divan Tercümanı, 1821 Rum İsyanı sırasında asilerle ilişkisinin ortaya çıkması üzerine idam edilmişti. Fenerli Rumların güvenilirliğini kaybetmesi, Müslüman genç kâtiplerden tercüman yetiştirilmesi düşüncesini gündeme getirmiş ve bu amaçla Babıâli Tercüme Odası'nın kurulmasına karar verilmişti. Bu odanın kuruluşu, aynı zamanda diplomatik hizmetlerde Ermenilerin istihdamı için bir miat olarak kabul edilebilir. Yeni kurulan Babıâli Tercüme Odası'nın başına Yahya Efendi tayin edilmiş, bir süre sonra yardımcılığına Mühendishâne'de tercüman olarak görev yapan Zenop Efendi adlı bir Katolik Ermeni getirilmiştir⁵. Böylece Osmanlı diplomasisini yürütücüsü konumundaki Reisülküttâplığa bağlı bir kalemde, ilk defa bir Ermeni istihdam ediliyordu. Yine de, Zenop Efendi'nin istihdamı, Osmanlı diplomasisinin kapılarını Ermenilere ardına kadar açtığı gibi bir algı oluşturmamalıdır. Bunun için diplomasi alanında yaşanacak gelişmeleri ve Tanzimat dö-

neminde yapılacak yeni reformları beklemek gerekecektir.

Osmanlı Devleti, 1821 Rum İsyanı'nda izlediği yalnızlık politikasının ceremesini ağır ödemiş ve Mora'daki Rumlar bağımsızlıklarını kazanmışlardı. Bundan ders alan Babıâli, 1830'larda kendi valisi Kavalalı Mehmed Ali Paşa ile baş etmekte zorlanınca, Avrupa'nın büyük devletleri ile ilişkilerini geliştirmeye çalışmıştır. Bunun bir adımı olarak, 1821 yılında kapattığı Avrupa'daki daimi temsilciliklerini yeniden faaliyete geçirdi. 1836 yılında merkezileşme reformlarının bir parçası olarak Reisülküttâplık, Hâriciye Nezâreti'ne dönüştürüldü. Giderek yoğunlaşan diplomatik faaliyetlerin sonucunda, Hâriciye Nezâreti'ne yeni bürolar eklenmiş ve dolayısıyla, buralarda istihdam edilecek yeni personele olan ihtiyaç da artmıştır. Sonuç olarak, nitelikli ve dönemin diplomasi dili Fransızca'yı bilen Müslüman memur bulmakta yaşanan zorluktan dolayı Gayrimüslimlerden yararlanma yoluna gidildi. Böylece Babıâli'nin en seçkin kurumlarından biri olan Hâriciye Nezâreti, oransal olarak Gayrimüslimlerin en fazla istihdam edildikleri kurumlardan biri oldu.

Hâriciye Nezâreti'nde, Gayrimüslim memurların sayısını arttıran tek neden kurumsal genişleme değildir. Tanzimat Dönemi'nde başlayan reform sürecinde, milliyetçi fikirlerin etkisini azaltmak için Osmanlılık ideolojisinin bir devlet politikasına dönüşmesi ve biraz da dış baskılar sonucu Gayrimüslimlere devletin kapıları daha fazla açılmaya başlanmıştı. Nihayet 1856 Islahat Fermanı'nın ilan edilmesiyle birlikte Gayrimüslimlerin devlet hizmetine girmelerinin önündeki tüm engeller kaldırılmış oldu. Tüm bu gelişmelerle birlikte, Gayrimüslimler devlet hizmetinde daha fazla istihdam edilme şansına kavuşmuşlardı⁶. Bundan en fazla yararlananlar ise Ermeniler oldu.

(4) Musa Kılıç, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 5.

(5) Musa Kılıç "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hâriciye Nezâreti'nin Ermeni Memurları", *Tarih Araştırmaları Dergisi*, C. XXXI, S. 51, Ankara 2012, s. 96-97.

(6) Kılıç, *a.g.m.*, s. 94-95.

Hâriciye Nezâreti'nde istihdam edilen Gayrimüslim memurların, özellikle Ermenilerin, sayısı XIX. yüzyılın ortalarından itibaren, Nezâretin genişlemesine paralel olarak hızla artacaktır. Babiâli Tercüme Odası'nın iş yükünün hafifletilmesi amacıyla, 1850'lerin başında Tahrirât-ı Ecnebiye adıyla yeni bir birim kurulmuştu. Daha sonra adı Tahrirat-ı Hâriciye olarak değiştirilecek bu birimin temel görevi hem Osmanlı elçilikleri hem de İstanbul'daki yabancı elçiliklerle yazışmaları yürütmek olduğu için Fransızca bilen personele ihtiyacı vardı. Böylece daha fazla Gayrimüslimin Hâriciye Nezâreti'ne girmelerinin önü açılmıştır.

Tahrirat-ı Hâriciye'nin idaresinde uzun yıllar Ermeni şefler görev yapmıştır. Bunun sonucu olarak pek çok Ermeni kökenli isim bu odada göreve başlayacaktı⁷. Âli ve Fuad Paşaların bu yüzden büyük eleştiriye uğramalarına rağmen⁸, Tahrirat-ı Hâriciye'den sonra Hâriciye Nezâreti'ne eklenen Tahrirat-ı Hâriciye Evrak Odası, Hâriciye Kitâbeti, Muhasebe Odası, Matbuat Odası gibi yeni bürolarda da durum farklı olmayacak, Hâriciye Nezâreti merkez teşkilatında Ermeni şef ve memurların üstünlüğü göze çarpacaktır⁹.

Ermeniler bu üstünlüklerini, milliyetçi fikirlerin yaygınlaşarak devletle çatışmaya başladıkları yüzyılın son çeyreğine kadar korudular¹⁰. Bu tarihlerden sonra, istihdam edilen Ermenilerin sayısında belli bir azalma görüldü. Ama bu dönemde bile, Hâriciye Nezâretinin en üst makamlarında Ermenilere rastlamak mümkündür. Gabriyel Noradukyan, bir Ermeni olarak Hâriciye Nazırlığı'na kadar yükselebilmisti¹¹. Hâriciye Müsteşarlığı görevine getirilmiş olan Ermenilerin sayısı daha fazlaydı. Özellikle Artin Dadyan'ın, II. Abdülhamid döneminde, 20 yıldan fazla bu görevde kalması dikkat çekicidir¹².

1821 Rum İsyanının başlaması ile faaliyetlerine son verilen ikamet elçiliklerinin yeniden faaliyete geçmeleri ve sayılarının giderek artması da tıpkı merkez teşkilatının genişlemesinde olduğu gibi yeni personeline

duyulan ihtiyaç artmıştır. Buralardaki personel ihtiyacını gidermek için de Gayrimüslimlerden de yararlanılmıştır. Ermeniler de yeniden faaliyete geçen ikamet elçiliklerinde görev almışlardı. Fakat Ermeniler, merkez teşkilatlarında kadrolaşmada elde ettikleri başarıyı, dış temsilciliklerde gösterememişlerdir. Osmanlı Hâriciyesi dış temsilciliklerinde istihdam edilen Ermenilerin sayısı, merkez teşkilatındaki kadar büyük olmamıştır. Sefaretlerde Rumlar, Ermenilere göre biraz daha fazla yer bulabilmişlerdir¹³. Hicri 1301 Hariciye Salnamesi'nde elçilik ve maslahatgüzarlıklarda çalışan 10 Ermeni diplomata karşılık 12 Rum bulunmaktaydı¹⁴. Ermeni ve Rum diplomatların sayısı, muhtemelen her iki millet arasında milletçi fikirlerin yaygınlaşmasıyla giderek daha da düşmüştür. 1318 Hariciye salnamesinde beş Rum kökenli diplomata karşılık üç Ermeni vardı¹⁵. Ancak bu iki millet arasındaki fark dış temsilciliklerin başında bulunan elçi ve maslahatgüzarlar sözü konusu olduğunda daha belirgindir. 1832-1922 yılları arasında 31 Gayrimüslim, elçi ya da maslahatgüzar olarak görev yapmış ve bunlardan 12'si Rum iken sadece Davud Karabet, Aleksan Diran, Serkiz Hamamcıyan, Yusuf Misak ve Manuk Azaryan Efendiler Ermeni kökenliydi¹⁶.

(7) Kılıç, *a.g.m.*, s. 103.

(8) Ahmed Cevdet, *Ma'rûzât*, Yay. Haz. Yusuf Halaçoğlu, İstanbul 1980, s. 1-2.

(9) Kılıç, *a.g.m.*, s. 106-111.

(10) Carter V. Findley, *Kalemîyeden Mülkiyeye*, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, Çev., Gül Çağalı Güven, İstanbul 1996, s. 101.

(11) Gabriyel Noradukyan, 22 Temmuz 1912 tarihinde atandığı Hâriciye Nazırlığı'nda, altı ay kadar görevde kalmıştır. Görev süresi kısa olsa da, Trablusgarp ve I. Balkan Savaşları onun nazırlığı dönemine denk gelmişti. Uşi Antlaşması'nı imzalaması ve müsebbiplerinden biri olarak gösterildiği Balkan Savaşı'nda izlediği politikadan dolayı ağır eleştirilere uğramıştır. Babiâli Baskını ile görevinden alınan Noradukyan Efendi, Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşı'ndan yenik ayrılmasından sonra Doğu Anadolu'da bağımsız Ermenistan emeliyle hareket eden Ermeni heyetlerine başkanlık etmiştir. Bkz. Ercan Karakoç, "Gabriyel Noradukyan Efendi: Ermeni Asıllı Bir Osmanlı Nazırı ve Ermeni Meselesine Bakışı", *Tarihî Türkler ve Ermeniler*, C. VII., Ankara 2014, s. 47-74.

(12) *DH.SAİD.*, 3/216.; Kılıç, *a.g.m.*, s. 110-111.

(13) Kılıç, *a.g.t.*, s. 208.

(14) *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, 1301, C. I, Haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 2003, s. 214-221.

(15) *Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye*, 1318, C. III, Haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 2003, s. 178-182.

(16) Sinan Kunalalp, "Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri", *Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreci*, Ankara 15-17 Ekim 1997, *Sempozyuma Sunulan Tebliğler*, Ankara 1999, s. 115. Kunalalp bu tebliğinde, Davud Karabet'in ismini zikretmediği için 30 Gayrimüslimden dördünün Ermeni olduğunu ifade eder.

1. Davud Karabet

Davud Karabet¹⁷, 1816 yılında İstanbul'da doğmuştu. Sarraflıklıkla uğraşan Katolik Daudyan ailesinin kökenleri Ankara'ya dayanmakla birlikte uzun yıllar önce İstanbul'a göç etmişlerdi. Aralarında henüz çocuk yaştaki Davud Karabet'in de bulunduğu ailenin pek çok ferdi, 1828 yılında İstanbul'dan Anadolu'ya sürgün edilen Katolik Ermenilerin arasında yer almıştır. Sürgünden ne zaman döndüğünü bilmediğimiz Davud Karabet, dil eğitimi alması için Galata'da bir Fransız ailenin yanına verilmiş, daha sonra da İzmir'deki bir Fransız okulunda eğitimine devam etmiştir¹⁸.

Davud Karabet, memuriyet hayatına Mekteb-i Harbiye'de hocalık yapmakla başlamıştır¹⁹. Daha sonra Hâriciye Nezâreti'ne intisap etmiş ve ilk görev yeri Berlin'e, Kamil Paşa maiyetine tercüman olarak tayin edilmiştir. Bu sefarette çalıştığı dönemde daha iyi bir eğitim alma fırsatı da bulmuştur. Berlin Üniversitesi'nde hukuk öğrenimi görmüş ve Jena'da doktorasını yapmıştır. Antik Germen kavimleriyle ilgili "Histoire de la Législation des Anciens Germains" adlı iki ciltlik bir kitabı da²⁰ olan Davud Karabet, Berlin Bilimsel Akademisi'ne kabul edilmiştir²¹.

Kamil Paşa, Berlin'deki görevi sona ererken Davud Karabet'in Fransızca'yı²² iyi bilmesine rağmen uygunsuz davranışlarından dolayı kendisi ile birlikte İstanbul'a dönmesi gerektiğini bildirmiştir²³. Bu isteğin kabul edilip edilmediği konusunda kesin bir bilgiye sahip değiliz. Ama Kamil Paşa'nın sefirlik görevini bırakmasından kısa bir süre sonra, Davud Karabet'in adı Berlin maslahatgüzarı olarak geçmektedir. Davud Karabet, 1840 yılında başladığı Berlin Maslahatgüzarlığı'nı, 1842 yılının Aralık ayına kadar sürdürmüştür²⁴.

Osmanlı tarihinin ilk Ermeni kökenli maslahatgüzarı olan David Karabet, Berlin'den sonra Hâriciye'deki kariyerini devam

ettirmiştir. Paris'e tayin edilerek bir süre Sefaret Baştercümanlığı'nda bulunduktan sonra İstanbul'a dönmüştür. Ancak Ekim 1846'da, Şevket Efendi maiyetinde yeniden Berlin'de görevlendirilmiştir. Şevket Efendi'nin Divan-ı Hümayun Beylikçiliği'ne tayin edilmesi üzerine yerine atanan Sami Efendi görevine başlayınca kadar geçici olarak maslahatgüzarlığa tayin edildi²⁵. Sonrasında yeniden İstanbul'a döndüyse de, Sami Efendi'nin Berlin'in havasına alışamaması ve ailesinden uzak kaldığı için görevini bırakmak istemesi sonucu, Nisan 1848'de yeniden Berlin maslahatgüzarlığına tayin edildi²⁶. Eylül 1850'ye kadar görevinde kalan Davud Karabet, Konstantin Karaca'nın ortaelçilikle Berlin'e atanmasından dolayı Viyana Sefaret Müsteşarlığı'na getirildi. Bir yıl sonra İstanbul'a dönerek Babiâli Tercüme Odası'nda İngilizce evrakın tercümesiyle vazifelendirildi. Burada çalıştığı sırada çeşitli görevlendirilmelerle birkaç kez yurt dışına çıktı²⁷. 1856

(17) Artin Davud Karabet Paşa'nın kısa biyografisini veren kaynakların sayısı bir hayli fazladır. Bkz. Kevork Pamukciyan, *Ermeni Kaynaklarından Taribe Katkılar-IV, Biyografileriyle Ermeniler*, İstanbul 2003, s. 206; Mehmed Süreyya, *Sicil-i Osmani*, C. IV/II, İstanbul 1998, s. 457.; Y.G. Çarkciyan, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler*, İstanbul 2006, s. 118-119.; Thomas Humphry Ward, *Men of the Time: A Dictionary of Contemporaries*, London 1887, s. 295-296.; K. S. Salibi, "Dawud Pasha", *The Encyclopaedia of Islam*, Vol. II, Leiden-London 1965, s. 184-185.; İbrahim Alaettin Gövsa, *Meşhur Adamlar*, C. I, İstanbul 1933, s. 307.; Gustave Vapereau, *Dictionnaire Universel des Contemporains*, Paris 1880, s. 507.; Engin Deniz Akarlı, *The Long Peace, Ottoman Lebanon 1861-1920*, Berkeley 1993, s. 194.; daha geniş biyografik bilgiler için bkz. Musa Kılıç, "Bir Ermeni Bürokratinin Portresi: Vezaret Rütbesine Ulaşan İlk Gayrimüslim Karabet Artin Davud Paşa", *Taribte Türkler ve Ermeniler*, C VII, Ankara 2014, s. 33-45.; Saro Dadyan, "1861 Cebel-i Lübnan Nizamnamesi ve Özerk Cebel-i Lübnan'ın İlk Mutasarrıfı Garabet Artin Davud Paşa", *Toplumsal Tarib*, S. 239, Kasım 2013, s. 22-26.

(18) Kılıç, *a.g.m.*, s. 35.

(19) Ward, *a.g.e.*, s. 296.

(20) Akarlı, *a.g.e.*, s. 194; Aynı eser 1851 yılında "Hin Kermandatsots Orenistrunyan Badmutyuni" adı ile Ermenice basılmıştır. Bkz. Vartan Artinian, *Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu, 1839-1863*, İstanbul 2004, s. 79.

(21) Gustave D'Alaux, "Le Liban et Davoud Pacha", *Revue de Deux Mondes*, Tome LVIII, 1 Juillet 1865, s. 145.

(22) Davud Karabet'in yabancı diller konusunda oldukça yetenekli olduğu söylenebilir. Türkçe, Ermenice, Rumca, İtalyanca, Almanca, İngilizce ve Fransızca biliyordu. Bkz., Ward, *a.g.e.*, s. 296.

(23) Bu belgenin bir kısmı şifreli olduğu için uygunsuz hareketlerin ne olduğu konusunda bir fikir sahibi olunamamıştır. Bkz. BOA., HAT, 48176Y, 27 Z 1254.

(24) Sinan Kunalalp, *Son Dönem Osmanlı Erkan ve Ricâli (1839-1922), Prosopografik Rehber*, İstanbul 2003, s. 70.

(25) Kılıç, *a.g.m.*, s. 35.

(26) İ.H.R., 45/2092, 04 Ca 1264.

(27) 1853 yılında 15 bin kuruş harcırah ile borçlanma müzakereleri Paris'e gönderildi. 1855 Viyana Konferansı'na giden Âli Paşa başkanlığındaki heyette yer aldı. Bkz. Kılıç, *a.g.m.*, s. 36.

yılında Pozan Manas'ın vefat etmesi üzerine Viyana Başşehbenderliği'ne tayin edildi²⁸.

Davud Karabet, 1860 yılından itibaren Osmanlı bürokrasisindeki kariyerini Hâriciye dışında ama daha üst düzeyde görevler alarak sürdürmüştür. O yıl oldukça yeni ama önemli bir kurum olan Telgraf Müdürlüğü'ne ulâ sınıf-ı sâni'si rütbesiyle tayin edildi. Giderek ehemmiyeti ve iş yoğunluğu fazlaşan bu görev için malumatlı ve çok iyi Fransızca bilmesinden dolayı Davud Karabet tercih edilmişti²⁹. Ancak Telgraf Müdürlüğü'nde bir yılı bile doldurmadan, sürpriz bir şekilde, daha prestijli bir makama getirildi.

Cebel-i Lübnan'da, 1860 yılında, patlak veren olayların uluslararası bir krize dönüşmesi sonucunda Babiâli, 1861 Cebel-i Lübnan Nizamnamesi adıyla yeni bir düzenlemeyi hayata geçirmek zorunda kaldı. Bu düzenlemenin ilk maddesine göre Cebel-i Lübnan, Osmanlı tebaasından bir Hıristiyan mutasarrıf tarafından yönetilecekti. Fransa'nın Lübnan yerlisi bir Hıristiyan'ın seçilmesi konusunda baskısına rağmen Katolik ama Maruni olmayan bir mutasarrıf seçilmesi konusunda garantör devletler arasında anlaşma sağlandı. Babiâli'nin bu hassas görev için tecrübeli, diplomasiyi bilen ama aynı zamanda Katolik bir isme ihtiyacı vardı. Elinde çok fazla seçenek bulunmayan Babiâli, Davud Efendi de karar kılmış ve 17 Temmuz 1861 tarihinde, rütbesi vezârete yükseltilerek ataması yapılmıştı³⁰. Böylece Davud Karabet, hem Cebel-i Lübnan'ın ilk mutasarrıfı hem de vezâret rütbesini alan ilk Gayrimüslim olarak tarihe geçmişti.

Davud Paşa'nın 1861 Cebel-i Lübnan Nizamnamesi'nde öngörülen düzenlemeleri hayata geçirmek ve huzuru sağlamak konusunda büyük oranda başarı olduğu söylenebilir. Öyle ki, 1864 yılında görev süresi beş yıl daha uzatılmıştır. Ama zamanla Babiâli'den daha bağımsız hareket etmek istedi. Nisan 1868'de, taleplerinin karşılanması umuduyla İstanbul'a giderek istifasını sundu. Fran-

sa'nın itirazına rağmen Davud Paşa'nın istifası kabul edilerek yerine Franko Nasri Paşa tayin edildi³¹.

Davud Paşa, istifa etmiş olmasına rağmen Osmanlı kabinesine tayin edilen ilk Gayrimüslim Kırkor Agaton'un vefatı üzerine onun yerine Nâfia Nazırlığı'na getirildi³². Davud Paşa için terfi anlamına gelen bu atama ile Avrupa Devletleri'nin, özellikle Fransa'nın, mutasarrıflıktan alınmasına yapılabilecek itirazların önlenmesi amaçlanmıştır³³.

Nâfia Nazırı olarak Davud Paşa'nın en önemli gündem maddesi, Rumeli Demiryollarının inşası meselesiydi. 1869 yılı başlarında, bu demiryolunun yapımını üstlenecek bir şirket bulmak üzere Avrupa'ya gönderildi. 17 Nisan 1869'da, Macar Yahudilerinden olan Baron Maurice de Hirsch ile bir mukavele imzaladı. Babiâli'de bu mukavenenin üzerinde ciddi tartışmalar olmuşsa da, 7 Ekim 1869'da Sultan Abdülaziz'in tasdikiyle Rumeli Demiryolu imtiyazının Baron Hirsch'e verildiği ilan edildi³⁴.

Osmanlı Devleti'nin büyük zarara uğradığı bu mukavenenin kabulü için Baron Hirsch, başta Davud Paşa olmak üzere bazı bürokratlara yüklü miktarda rüşvet vermek zorunda kalmıştı³⁵. Davud Paşa, bir süre daha Nâfia Nazırlığı'nda kalmışsa da, bir takım çekinceleri olduğu için Avrupa kaplıcalarında tedavi olmak bahanesiyle İstanbul'dan ayrılmıştır. 20 Haziran 1871 tarihinde görevinden azledilmiş ve bir yıl sonra vezâret rütbesi elinden alınmıştır. Bir daha İstanbul'a dönmeyen Davud Karabet, Biarritz'e yerleşmiş ve burada 9 Kasım 1873'de vefat etmiştir³⁶.

(28) HR. MKT., 143/2, 11 Ş 1272.

(29) A.AMD., 93/15 93/15, 21 M 1277.; A.MKT.NZD., 322/89, 11 S 1277.

(30) Kılıç, *a.g.m.*, s. 37-38.

(31) Akarlı, *a.g.e.*, 37-38.

(32) Saro Dadyan, Kırkor Agaton'un fiilen vazifesine başlamadan vefat ettiğini, dolayısıyla ilk Gayrimüslim nazırın David Karabet olduğunu belirtmektedir. Dadyan, *a.g.m.*, s. 25.

(33) John P. Spagnolo, *France & Ottoman Lebanon 1861-1914*, London 1977, s. 117.

(34) Vahdet Engin, *Rumeli Demiryolları*, İstanbul 1993, s. 43-48.

(35) Ahmet Cevdet, *a.g.e.*, s. 203.

(36) Kılıç, *a.g.m.*, s. 43.

2. Aleksan Diran

Katolik Ermenilerden olan Hoca Aleksan Diran, Osmanlı Bankası'nın kurucularından biridir. Burada Darphâne-i Âmire Altın ve Gümüş Ayrım Müdürlüğü yapmıştır³⁷. 18 Ekim 1854'de İsmail Bey'in yerine Feshâne-i Âmire Müdürlüğü'ne tayin edildi³⁸ ve bu görevinden dolayı kendisine sâlise rütbesi tahsis edildi³⁹. Yine bu görevi sırasında Aleksan Diran için "Hoca" lakabının yerine "Bey" in kullanılması emredildi⁴⁰.

Diran Bey'in Brüksel'e maslahatgüzar olarak tayin edilmesinin oldukça ilginç bir hikayesi vardır. Dönemin Brüksel Sefiri Kerkhove Eugène de Vicomte, aslen Belçikalı olup ülkesi adına İstanbul'da maslahatgüzarlık görevinde bulunduktan sonra Osmanlı hizmetine girmişti. Bu durum, iki ülke arasında küçük bir diplomatik krize de yol açmıştı⁴¹. Zaten pek de istenmeyen bir diplomat olan Kerkhove, İstanbul'daki Belçika Maslahatgüzarı'nın görevine son verilmesinde oynadığı rolden dolayı, Belçika Kralı ve Dışişleri Bakanı'nın hışmına uğramamak için başkentten uzak durmaktaydı. Bu hoşnutsuz durumdan dolayı görev yerinin değiştirilmesini ısrarla talep etmekteydi. Babîâli, hiçbir gerekçe olmadan Kerkhove'un görevden alınmasının Belçika'ya bir nevi tarziye vermek olacağını düşünmekteydi. Bunun için İspanyolların uzun zamandır kendi ülkelerinde bir temsilcilik açılması talebini gerekçe göstererek ama daha çok Kerkhove'a uygun bir görev ihdas etmek amacıyla Madrid'de Osmanlı Elçiliği açmaya karar vermiştir. Brüksel'deki göreve ise bizzat Aleksan Diran talip olmuştu. Ama Babîâli, Brüksel temsilciliğini müteakabiliyet esasına göre, maslahatgüzarlık derecesine düşürmeğe karar vermiştir. Eğer Aleksan Diran, maslahatgüzarlıkla atanmayı kabul etmezse Berlin Müsteşarı Aristarki'nin tayin edilmesi düşünülmekteydi⁴². Aleksan Diran, bu teklifi kabul etmiş ve 1857'de Brüksel'e maslahatgüzar olarak tayin edilmiştir⁴³.

Diran Bey, Lahey Sefiri Konstantin Karaca'nın vefatı üzerine geçici olarak bu

sefarete de vekâlet etmiştir⁴⁴. Fakat Brüksel Sefareti, tasarruf tedbirleri kapsamında karar verilen temsilcilikler arasında yer alınca Diran Bey'in de maslahatgüzarlığı sona erdirilmiştir⁴⁵. Aleksan Diran'ın uygun bir elçilik hizmeti olduğunda görevlendirilmesi düşünülmüşse de⁴⁶ bu mümkün olmaması bürokratik kariyerini Hâriciye dışında devam ettirmiştir.

1863 yılında, Arif Efendi'nin yerine Telgraf Müdürü tayin edilmiş⁴⁷ fakat bu görevinde bir buçuk ay kadar kalabilmiştir. Yerine tayin edilen Aleko Bey, kendi isteği ile istifa edince yeniden aynı göreve getirilerek bir sene kadar Telgraf Müdürlüğü yapmıştır⁴⁸. Fakat Telgraf Müdürlüğü'nün önemi artınca bu makama daha ehliyetli bir isim olduğu gerekçesiyle Kırkor Agaton tayin edilirken, Diran Bey de Agaton'un yerine beş bin kuruş maaşla Divan-ı Muhâsebat Azalığı'na getirilmiştir⁴⁹. Sonrasında emekliye ayrılan Aleksan Diran Bey, Ağustos 1875'de vefat etmiştir⁵⁰.

3. Serkiz Hamamciyan

Osmanlı Hâriciyesindeki pek çok Ermeni gibi Serkiz Hamamciyan'ın bürokratik kariyeri Tahrirat-ı Hâriciye Odası'nda başlamış ve bu büronun en üst kademelerine kadar yükselmiştir. Tahrirat-ı Hâriciye'de halife muavinliği ve serhalifelik⁵¹ yaptıktan sonra Hicri 1283-1289 (1866/1867-1872/1873) yıl-

(37) Kevork Pamukçyan, *Ermeni Kaynaklarından Taribe Katkılar, Biyografileriyle Ermeniler*, C. IV, Yay. Haz., Osman Köker, İstanbul 2003, s. 14.

(38) *A.MKT.MHM.*, 59/39 25 M 1271.

(39) *İ.DH.*, 309/19690, 25 M 1271.

(40) *A.MKT.NZD.*, 156/63, 16 Za 1271; *İ.DH.*, 325/21173, 15 Za 1271.

(41) Musa Kılıç, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876)*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009, s. 174.

(42) *İ.HR.*, 147/7768, 10 S 1274.

(43) *Takvim-i Vekayi*, *Def'a 558*, 2 R 1274.; Diran Bey, Brüksel maslahatgüzarı tayin edilse de bir süre daha Feshane Müdürlüğü uhdesinde kalmıştır. Bkz. *HR.MKT 212/43*.

(44) *HR.SFR. (4)*, 36/58, 18 Temmuz 1860.

(45) Kılıç, *a.g.t.*, s. 118.

(46) *İ.HR.*, 189/10562, 28 Ca 1278.

(47) *Takvim-i Vekayi*, *Def'a 704*, 26 M 1280.

(48) *A.MKT.MHM.*, 268/84, 21 M 1280.; Kılıç, *a.g.m.*, s. 114-115.

(49) *İ.DH.*, 528/36555 05 R 1281.

(50) Diran Bey'in vefatından birkaç gün sonra oğulları, başka gelir kaynaklarının bulunmadığını ve borçlarının bir hayli fazla olduğunu ifade ederek babalarının 4750 kuruş olan aylıklarının annelerine bağlanmalarını talep etmiştir. Bkz. *ŞD.*, 260/10, 16 B 1292.

(51) Kılıç, *a.g.t.*, s. 93.

ları arasında bu odanın müdürlüğünü üstlenmiştir⁵². 1872 yılında, Roma Sefiri Fotyadis Bey, küçük bir diplomatik krize de yol açan bir davranışı yüzünden görevden alınmıştır⁵³. Böylece Serkiz Hamamciyan, onun yerine 20 bin kuruş maaş ve aynı miktarda harcırah ile fevkâlade murahhas ortaelçi olarak Roma'ya tayin edilmiştir⁵⁴. Ancak Serkiz Hamamciyan'ın bu görevi sadece iki yıl sürmüştür. 1874 yılında eski görevi Tahrirat-ı Hâriciye Müdürlüğü'ne yeniden tayin edilmişse de⁵⁵ kısa bir süre sonra görevinden alınmıştır⁵⁶.

4. Yusuf Misak

Maliye sarraflarından Varteres'in oğlu olan Yusuf Misak, 1848 yılında İstanbul'da doğmuştur. Özel hocalardan ders alarak tahsilini yapan Misak Efendi, memuriyet hayatının tamamını geçireceği Hâriciye Nezâreti'ne ilk adımını, 28 Mayıs 1864 tarihinde mülazemetle girdiği Tahrirat-ı Hâriciye Odası'nda atmıştır. Beş yıl sonra, sâlise rütbesi ile Peşte Başşehbenderliği Katipliği'ne tayin edildi. 1872'de, Atina Sefâreti İkinci Kâtipliği'ne atanmış ve bir yıl sonra da Başkâtip Vekili olmuştur. Atina'da bulunduğu süre zarfında 7 ay kadar geçici maslahatgüzar olarak görev yapmıştır. 1875 yılında, Berlin Sefâreti İkinci Kâtipliği'ne memur edilmişse de 1876 Haziran'ında rütbesi sâniye sınıf-ı mütemâyizliğine yükseltilerek Roma Sefâret Başkâtibi olmuştur. Bu vazifesi sırasında geçici olarak Viyana Sefâret Başkâtipliği, Milano ve Paris'de toplanan kongrelerde azalık, geçici Roma maslahatgüzarlığı gibi görevlerde bulunmuştur. Misak Efendi, Kasım 1881'de Paris Sefâreti Başkâtipliği'ne tayin edilmiş ve iki yıl sonra ûlâ sınıf-ı sâniye rütbesine terfi etmiştir. 1885'de önce fahri olarak sonra da asaleten Sefâret Müsteşarlığı'na tayin edilmiştir⁵⁷.

Lahey Sefiri Abdülhak Hamid Bey'in, 1897 yılında, Londra Sefâret Müsteşarlığı'na atanması üzerine boşta kalan bu elçiliğe, Yusuf Misak Efendi 9.000 kuruş maaşla tayin edilmiştir⁵⁸. Misak Efendi, Lahey'de sadece

elçilik hizmetinde bulunmamış, çeşitli uluslararası vazifelerde de görev almıştır. 1899'da Lahey'de toplanan Birinci Sulh Konferansı'nda imzalanan antlaşma gereği kurulan Daimi Mahkeme Meclisi Azalığı'na seçilmiştir⁵⁹. 1906 yılında, Temmuz 15-Eylül 15 tarihleri arasında Harlem şehrinde "Terbiye-i Etfal" hakkında açılacak sergide Osmanlı'yı temsil etme görevi verilmiştir⁶⁰. 1908'de bâlâ rütbesine terfi etmiştir. 1910 yılının sonunda, sağlık sorunlarını gerekçe göstererek kendi isteğiyle emekliliğini istemiş ve bu isteği kabul edilerek yerine Aristarki Bey tayin edilmiştir⁶¹. 40 yıldan uzun bir süre Osmanlı Hâriciyesi'nde görev alan Yusuf Misak Efendi, aynı zamanda Ermeni elçiler arasında en uzun süreyle görevde kalanıydı.

5. Manuk Azaryan

Manuk Azaryan, 1850 yılında İstanbul'da doğmuştur. Ortaköy Ermeni mektebinden sonra eğitimine devlet tarafından gönderildiği Fransa'daki Sainte Barbe ve Collège de France okullarında devam etmiştir. 1868'de İstanbul'a dönmüş ve iki yıl sonra Mekteb-i Fünûn-ı Harbiye'de Fransızca öğretmeni olarak göreve başlamıştır. 1873

(52) Kılıç, *a.g.t.*, s. 91.

(53) Fotyadis Bey, güya İtalya ile Osmanlı arasındaki ilişkilerin geliştirilmesi adına sanki devletinden böyle bir rica varmış gibi nişan talebinde bulunmuştu. Bunun üzerine İtalya kralı, sadece hükümdar ailelerine ve üst düzey devlet adamlarına verilen Anonsiad Nişanı'nı Mahmud Paşa'ya layık görür. Ancak Osmanlı Devleti'nin böyle bir talebinin olmadığı ortaya çıkınca nişan geri istenir. Bunun üzerine nişan geri verilirken görevini kötüye kullanan Fotyadis Bey azledilmesine ve yerine diplomatik kuralları iyi bilen, zeki, fatin, müstakim ve emin sıfatlarıyla vasıflandırılan Serkiz Hamamciyan'ın tayinine karar verilir. Bkz. İ.H.R., 334/21495, 16 B 1279.

(54) Bu atamaya dair bkz. İ.H.R., 257/15317, 12 Ş 1289; İ.H.R., 257/15324, 19 Ş 1289; İ.H.R., 258/15423.

(55) Ahmed Lûtfî Efendi, *Vak'ânivîs Ahmed Lûtfî Efendi Tarihi*, C. XV, Yay. Haz. Münir Aktepe, Ankara 1993, s. 61.

(56) BOA., İ.H.R., 16173, 2 Ca 1292.

(57) Taceddin Kayaoğlu, *Osmanlı Hâriciyesinde Gayr-i Müslimler (1852-1925)*, Ankara 2013, s. 370-371; *DH.SAİD.*, 1/660.

(58) *BEO.*, 971/72766, 26 M 1315; İ.H.R., 355/16 28 M 1315; Abdülhak Hamid, Lahey sefirliğinden alınarak Londra müsteşarlığına tayin edilmesini pek çok kişinin tenzil-i rütbe olarak değerlendirdiğini ama aslında Londra sefiri Kostaki Antopolo'nun acemiliğinden dolayı ona yardımca olmak için yapıldığını ifade eder. Bkz. Abdülhak Hamid Tarhan, *Abdülhak Hâmîd'in Hatıraları*, Haz. İnci Enginün, İst., 1994, s. 287-288.

(59) Bu mecliste Misak Efendi'ye tahsis edilen koltuğa işlenmek üzere Osmanlı armasının yapılarak Meskûkât dairesinden yapılarak gönderildiğine dair bkz. *BEO.*, 3134/234997, 19 B 1325.

(60) *BEO.*, 2672/200366, 20 B 1323; İ.H.R., 398/16, 2 C 1323; *MFMKT.*, 884/57, 21 B 1323.

(61) *MV.*, 133/63, 12 L 1327; İ.H.R., 420/9 12 Za 1327.

yılında, Hâriciye Nezâreti'ne intisap ederek Tahrirat Hâriciye Odası'nın Sadâret-i Uzmâ Tercümanlığı bölümünde işe başlamıştır. Bir yıl sonra sâniye sınıf-ı sânisî rütbesi verilmiştir. 1875'de Bosna-Hersek Kumandanlığı'nda Baştercüman unvanı ile görev yapmıştır. Ertesi sene rütbesi mütemâyizliğe terfi ettirilmiştir. 1878 yılında fahri olarak Hocabey Başşehbenderliği'ni üstlenmiş ve 1879'da St. Petersburg Sefâreti Birinci Katıplığı'ne tayin edilmiştir. Dört yıl kadar burada görev yaptıktan sonra, 1883 yılının ilk ayında Korfu Başşehbenderliği'ne ve 1890'da Kalas Başşehbenderliği'ne tayin edilmiştir⁶². Tam 18 yıl görev yaptığı Kalas Başşehbenderliği sırasına Tuna Muhtelit Komisyonu azalığına seçilmiş⁶³ ve bir dönem bu komisyonun reisliğini de yapmıştır⁶⁴. Yine Kalas'da bulunduğu sırada rütbesi ûlâ sınıf-ı evveline yükseltilmişti⁶⁵.

Manuk Azaryan, 1908'de Fethi Paşa'nın yerine Belgrad Sefirliği'ne tayin edilmişse de⁶⁶ Meclis-i Ayan üyesi seçildiği için bu görevi oldukça kısa sürmüştür. Başlangıçta yerine Madrid sefiri İhsan Bey tayin edilir⁶⁷. Ama her ikisinin de görevlerinde bir süre daha kalmaları uygun bulunur⁶⁸. Nihayet Mayıs 1909'da, yerine sabık Peç Başşehbenderi Fuad Bey'in tayin edilmesiyle Azaryan Efendi'nin İstanbul'a dönmesine izin verilir⁶⁹. Yeni görevine başlamasıyla birlikte, Meclis-i Ayan İkinci Reis Vekilliği'ne seçildi⁷⁰. Aynı sırada hastalığı ve kifayetsizliği nedeniyle görevden alınan Fethi Bey'in yerine Hâriciye Müsteşarlığı'na tayin edilmiştir⁷¹. Bu görevini altı ay kadar sonra bir başka Ermeni'ye, Ohannes Kuyumciyan'a bırakacaktır⁷². Manuk Azaryan'ın Meclis Ayan üyesi olduğu dönemde üstlendiği önemli görevlerden biri de, 1912 yılında tebdil-i hava için Avrupa'ya seyahate çıkan Veliahd Şehzade Yusuf İzzettin'e refakat etmekle vazifelendirilmesidir⁷³.

Manuk Azaryan, cemaatinin işleriyle de yakından ilgilenmiştir. 1874-1875 yıllarında Patrikhane Tedrisat Heyeti azalığında bulunmuş, 1909'da adı geçen makamın cismani meclisine reis seçilmiştir. 1910-1911 yılların-

da ise, aynı makamın umumi meclise başkan seçilmiştir. Sonraki yıllarda cemaat işlerinden çekilen Manuk Azaryan Efendi, 1922 yılında İstiklal Caddesi'ndeki apartmanının alt katındaki eczanede bulunduğu bir sırada çıkan yangın sonucu vefat etmiştir⁷⁴.

Sonuç

Tanzimat Dönemi reformlarının ve Osmanlılık fikrinin bir devlet politikasına dönüşmesinin en önemli yansımalarından bir de daha fazla Gayrimüslimin devlet memuriyetine alınmasının önünü açmasıdır. Osmanlı Hâriciye Nezâreti devletin en prestijli ama bir o kadar da hassas kurumlarından biri olmasına rağmen batı dillerini bilen personel ihtiyacı ve giderek genişleyen kurumsal yapısından dolayı Gayrimüslimlerin en fazla istihdam edildikleri yerlerden biri olmuştur. Tanzimat eşitliğinden en iyi şekilde yararlanan Ermeniler, Osmanlı Hâriciyesi merkez teşkilatında diğer Gayrimüslim milletlere göre daha fazla yer edinmeyi başardılar. Fakat dış temsilciliklerde daha az Ermeni yer bulabildi. Daha önce değinildiği gibi, Fenerli Rumlar aristokrat sınıfın doğal üyesi sayıldıkları için Avrupa'da daha fazla bir saygınlığa sahiptiler. İkinci olarak, Rumların Ermenilere göre diplomatik misyon şefliklerinde görev yapma konusunda tecrübeleri vardı. Rumlar, ilk ikamet elçilikleri denemesinin yapıldığı 1793-1821 yılları arasında önce elçilik tercümanı ve daha sonra maslahatgüzar olarak görev yapmışlardı. Üstelik Ermeni elçi ve maslahatgüzarların, Yusuf Misak dışında, görevde kalma sürelerinin birkaç yılı geçmediği görülür.

(62) Kayaoglu, a.g.e., 233-235.; *DH.SAİD.*, 22/159.

(63) *BEO.*, 445/34075, 10 S 1312.; *BEO.*, 2970/222736, 29 Za 1324.

(64) Ne zaman reisliğe tayin edildiği tespit edilememiştir. Bununla birlikte komisyon reisi olarak Avusturya hükümetinden aldığı davete dair bkz. *Y.A.RES.*, 81/56, 26 Ra 1314.

(65) Kayaoglu, a.g.e., s. 235.

(66) *BEO.*, 3393/254425, 12 S 1326; *BEO.*, 3395/254616 17 S 1326.; *İ.HR.*, 415/23, 11 Ş 1326.; *İ.HR.*, 415/10, 17 Ş 1326.

(67) *BEO.*, 3491/261796, 24 M 1327.

(68) *BEO.*, 3531/264757, 16 Ra 1327.

(69) *İ.DUİT.*, 11/9, 21 R 1327.

(70) *İ.DUİT.*, 10/104, 27 C 1327.

(71) *İ.DUİT.*, 11/9, 21 R 1327.

(72) *BEO.*, 3651/273792, 08 L 1327.

(73) *BEO.*, 4073/305457, 02 N 1330.; Esad Cemal Pakler, *Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hâriciye Hatıraları*, İstanbul 2001, s. 88.

(74) Pamukciyan, a.g.e., s. 65-66.

XIX. yüzyılın ortalarından itibaren merkez teşkilatlarında istihdam edilen Ermenilerin diploması alanındaki tecrübelerini arttırdıkları düşünülebilir. Fakat yüzyılın son çeyreğin Ermeniler arasında milliyetçiliğin kuvvetlenerek devletin başını ağrıtan ciddi bir uluslararası sorun haline gelmesi Babiâli'yi, elçilik gibi kritik görevlere yapılan atamalarda daha hassas davranmaya zorladığı söylenebilir. Nitekim bir dönem Hâriciye Nazırlığı yapmış olan Gabriyel Noradukyan Paşa'nın, I. Dünya Savaşı sonrasında, Osmanlı topraklarında bir Ermeni Devleti kurulması için gösterdiği çaba, Babiâli'nin bu tutumunda pek de haksız olmadığını gösterir.

Kaynakça

Arşiv Kaynakları

- Başbakanlık Osmanlı Arşivi
Sadaret Amedi Kalemî (A.AMD.) 93/15.
Sadaret Mektûbî Mühimme Kalemî (A.MKT.MHM.) 59/39, 268/84.
Sadaret Mektûbî Kalemî Nezâret ve Devâir (A.MKT.NZD.) 156/63, 322/89.
Babiâli Evrak Odası (BEO) 445/34075, 971/72766, 2672/200366, 2970/222736, 3134/234997, 3393/254425, 3395/254616, 3491/261796, 3531/264757, 3651/273792, 4073/305457.
Dahiliye Nezâreti Sicill-i Ahvâl Defterleri (DH.SAİDd.) 1/660, 3/216, 22/159.
Hâriciye Nezâreti Mektubi Kalemî (HR. MKT) 143/2, 212/43.
Hâriciye Nezâreti Paris Sefareti (HR.SFR. (4)), 36/58.
Hatt-ı Hümayûn Tasnifi (HAT): 48176-Y.
İrade Dahiliye (İ.DH.) 309/19690, 325/21173, 528/36555.
İrade Dosya Usulü (İ.DUİT.) 10/104, 11/9.
İrade Hâriciye (İ.HR.) 45/2092, 147/7768, 189/10562, 257/15317, 257/15324, 258/15423, 334/21495, 355/16, 398/16, 415/10, 415/23, 420/9.
Maarif Nezâreti Mektûbî Kalemî (MF.MKT) 884/57.
Meclis-i Vükelâ Mazbataları (MV) 133/63.
Şura-yı Devlet (ŞD.) 260/10.
Yıldız Sadaret Resmî Maruzat Evrakı (YA.RES.) 81/56.

Gazete ve Mecmualar

Takvim-i Vekayi, Def'a 558, 704.

Araştırma ve İncelemeler

- Ahmed Cevdet, Ma'rûzât, Yay. Haz. Yusuf Ha-laçoğlu, İstanbul 1980.
Ahmed Lütfi Efendi, Vak'a-nüvis Ahmed Lütfi Efendi Tarihi, C. IX, Yay. Haz. Münir Aktepe, İstanbul 1984.
Akarlı, Engin Deniz, The Long Peace, Ottoman Lebanon 1861-1920, Berkeley 1993.
Artinian, Vartan, Osmanlı Devleti'nde Ermeni Anayasası'nın Doğuşu 1839-1863, İstanbul 2004.
Aydın, Mesut, "XVIII. Yüzyılın İkinci Yarısında Osmanlı Ermenileri ve Bazı Önemli Simalar", Hoşgörü Toplumunda Ermeniler, C. III, Kayseri 2007, s. 175-217.
Çarkçıyan, Y. G., Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler, İstanbul 2006.
Dadyan, Saro, "1861 Cebel-i Lübnan Nizamnamesi ve Özerk Cebel-i Lübnan'ın İlk Mutasarrıfı Garabet Artin Davud Paşa", Toplumsal Tarih, S. 239, Kasım 2013, s. 22-26.
D'Alaux, Gustave, "Le Liban et Davoud Pacha", Revue de Deux Mondes, Tome LVIII., 1 Juillet 1865.
Findley, Carter V., Kalemiyeden Mülkiyeye, Osmanlı Memurlarının Toplumsal Tarihi, Çev., Gül Çağalı Güven, İstanbul 1996.
Gövsâ, İbrahim Alaettin, Meşhur Adamlar, C. I., İstanbul 1933, s. 307.
Karakoç, Ercan, "Gabriyel Noradukyan Efendi: Ermeni Asıllı Bir Osmanlı Nâzırı ve Ermeni Meselesine Bakışı", Tarihte Türkler ve Ermeniler, C. VII., Ankara 2014, s. 47-74.
Kayaoğlu, Taceddin, Osmanlı Hâriciyesinde Gayri Müslimler (1852-1925), Ankara 2013.
Kılıç, Musa, Osmanlı Hâriciyesinde Gayrimüslimler (1836-1876), Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara 2009.
_____, "Osmanlı Diplomasisi Hizmetinde Yahudiler", Türk Sosyal ve Siyasi Hayatında Yahudiler, Ed. İbrahim Erdal-Yunus Özger, İstanbul 2011, s. 91-128.
_____, "Tanzimat Döneminde Osmanlı Hâriciye Nezâreti'nin Ermeni Memurları", Tarih Araştırmaları Dergisi, C. XXXI, S. 51, Ankara 2012, s. 93-124.
_____, "Bir Ermeni Bürokratının Portresi: Vezaret Rütbesine Ulaşan İlk Gayrimüslim Karabet Ar-

tin Davud Paşa”, Tarihde Türkler ve Ermeniler, C VII, Ankara 2014, s. 33-45

Kuneralp, Sinan, Son Dönem Osmanlı Erkân ve Ricali (1839-1922) Prosopografik Rehber, İstanbul 2003.

_____, “Tanzimat Sonrası Osmanlı Sefirleri”, Çağdaş Türk Diplomasisi: 200 Yıllık Süreç, Ankara 1999, s. 113-126.

Mehmed Süreyya, Sicill-i Osmanî, C. IV/II, Yay. Haz. Orhan Hülâgü, Mustafa Ekinci, Hamdi Savaş, İstanbul 1998.

Pamukciyan, Kevork, “Camcioğlu Ermeni Tercümanlar Ailesi”, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar, Zamanlar, Mekânlar, İnsanlar, C. III, İstanbul 2003, s. 63-70.

Pamukciyan, Kevork, Ermeni Kaynaklarından Tarihe Katkılar-IV, Biyografileriyle Ermeniler, İstanbul 2003.

Paker, Esad Cemal, Siyasi Tarihimizde Kırk Yıllık Hâriciye Hatıraları, İstanbul 2001.

Salibi, K. S., “Dawud Pasha”, The Encyclopaedia of Islam, Vol. II, Leiden-London 1965, s. 184-185.

Sâlnâme-i Nezâret-i Umûr-ı Hâriciyye, 1301-1318, C. I-III, Haz. Ahmet Nezih Galitekin, İstanbul 2003.

Spagnopo, John P, France & Ottoman Lebanon 1861-1914, London 1977.

Şahin, Gürsoy, “Osmanlı Devleti’nde Ermeni Tercümanlar”, Ermeni Araştırmaları, S. 30, Ankara 2008, s.59-83.

Tarhan, Abdülhak Hâmid, Abdülhak Hâmid’in Hatıraları, Haz. İnci Enginün, İstanbul 1994.

Ward, Thomas Humphry, Men of the Time: A Dictionary of Contemporaries, London 1887.

Vapereau, Gustave, Dictionnaire Universel des Contemporains, Paris 1880.